

J.P. Sundbo

Landarbejdere

i Danmark for 130 år siden

BI-forlag 2019

J.P. Sundbo: Landarbejdere i Danmark for 130 år siden.

Ny udgave af: *Landarbejderspørgsmaalet. Et Grundrids.*
Af J.P. Sundbo. 1890.

Redaktion: Carsten Brøndum & Frode Stoustrup.
I denne udgave er foretaget tillem্পning af retskrivning.

ISBN 978-87-90551-21-6
BI-forlag, 2019

Landarbejdere handler om ulighed og nød i det danske samfund i slutningen af 1800-tallet. Sundbo skildrer de usle vilkår for husmænd og jordløse landarbejdere. For dem er lønnen ikke steget i forhold til prisen på føde, så familierne har ikke penge til en tilstrækkelig ernæring. Bogen beskriver også problemer med arbejdsforhold, arbejdstidens længde, ulighed i beskatning, manglende hjælp ved sygdom. Og Sundbo forlanger forbedrede forhold for børn og gamle. Han gennemgår veje til de nødvendige samfundsændringer.

J.P. Sundbo (1860-1928) var journalist og politiker, bl.a. redaktør af Vestjyllands Socialdemokrat, medlem af byrådet i Esbjerg, medlem af Rigsdagen. Han oprettede i 1910 Esbjerg Arbejderhøjskole.

Forsidetegning er fra *Illustreret Tidende* 1882, nr. 1198

BI-forlag
Rævens kvarter 6
2750 Ballerup
Mail: frodes@image.dk

Indhold

Indledning	4
Landarbejderens løn	7
Samfundets grundskade	20
En grundig reform	27
Jord og skole	42
Arbejde og hvile	50
Landarbejderens skat	62
Sygehjælp	73
Børnene og de gamle	80
Stat eller kommune	95
Enighed	103
Et enten - eller	115

Indledning

Det fortælles om nogle gamle kirkebygninger, at de er bygget ved hjælp af trolde, der af en eller anden grund har måttet forlade arbejdet, inden det er blevet fuldført, der mangler en pille eller et vindue, en eller anden lille ting, som synes så ubetydelig, at ingen ænser den. Men én gang i tiden skal dog netop denne mangel blive årsag til hele den stolte bygnings undergang, - for det hævner sig at have en trolld til bygmester.

Som det går i disse sagn, sådan er det gået med arbejdet for at frigøre de mest fortrykte samfundsklasser. Der er altid mere eller mindre blevet arbejdet i den retning. Det er derpå, al virkelig god og sund politik har gået ud, og det er i hvert fald i den retning, at al virkelig frisindet politik i vor tid må gå, om den skal have nogen betydning. Men når man har lindret kårene for én samfundsklasse, har man gerne glemt en anden, som er blevet siddende på den førstes plads eller undertiden trykket endnu længere ned, - man har glemt en *pille*, uden hvilken samfundet snart kommer til at ryste i sin grundvold.

Da man her i landet for 1000 år siden afskaffede trælle-væsenet, tog man sig ikke i agt for, at borgere og bønder efterhånden sank ned til trællenes kår. Det er kristendommens største fortjeneste i borgerlig henseende, at den ikke

tålte trællevæsenet inden for sine enemærker. Men den ny samfundsorden krævede tillige en myndig gejstlighed og en stærk adel eller krigerstand. For 'samfundets vel' var det nødvendigt, mente man; de to herrestænder skulle frem for alt være selvstændige i økonomisk henseende; de skulle have gode indtægter, og da de ikke selv frembragte noget, var der ikke andre udveje end at give dem jord og rettigheder på bøndernes og de få byboeres bekostning. I selve det, man anså for samfundets hovedgrundsætning, lå årsagen til, at borgere og bønder sank ned til trælles kår.

1660 kom enevælden med fremskridt for borgeren. Det var den gode side ved denne regeringsform, at den gjorde det muligt for borgersønnen at arbejde sig op til indflydelsesrige stillinger, hvorfra der kunne udrettes noget. Det bedste eksempel herpå er vor største statsmand, Peder Griffenfeldt. Under den gamle adelsvælde kunne han, borgeren, vintappersønnen, aldrig være blevet politiker her i landet. - Men også enevælden glemte en vigtig *pille*, og det var atter *samfundsvellet*, der var på spil. Man ville nok hjælpe bonden og tage skattefriheden fra adelen. Men hvad hjalp det, at de første enevældige konger i sidstnævnte retning gik videre, end samtiden ellers var nået. De kunne dog ikke tænke dem, hvorledes de skulle få skatterne opkrævet og soldaterne udskrevet, når de ikke kunne bruge godsejerne som mellemænd. Og når disse skulle stå inde for skatterne og soldaterne, måtte de til gengæld have noget vederlag i form af skattelettelse, de

måtte have ret til at tvinge bønderkarlene under fanerne og til at inddrive skatterne med magt. Deraf megen vilkårlighed overfor den 'uselig' bonde, hvis kår for hundrede år siden næppe var nævneværdig bedre end trællens for tusind år siden. Som trællen var han sunket ned til at være en ting, som ejeren kunne købe eller spille bort som andet løsøre eller dyr. Hans ret for loven, hans menneskerettigheder var mere end tvivlsomme. Hans slavestraffe, når han forså sig mod nådigherren, kun altfor sikre.

Så kom det attende århundredes frigørende retning, hvis løsen var: *'Frem, bondemand, frem!* det, som hos os slog igennem 1788 med de bekendte landboreformer. Og når man vil se sig for, kan jo ingen nu tvivle derom, at den danske bonde har gjort uhyre fremskridt i det sidste århundrede, - der er fremskridt både i åndelig og materiel henseende så store, at de næppe i så kort et tidsrum for en hel samfundsklasse, findes større noget sted eller til nogen tid. - Men også da glemte man en pille, nemlig *husmændene* på landet og *lønarbejderne* i by som på land, - en *pille*, som bl.a. ligner kirkepillen deri, at dens mangler truer med samfundsbygningens undergang.

Landarbejderens løn

På landet hersker endnu ofte en sand overtro på, at al ting er, som det bør være. At der er nød på de store fabrikker, kan man nok se, men at der også findes mange tusinde lidende landarbejdere, har selv humane landboere tungt ved at begribe. De er vokset fast i den forestilling, at bondestanden blev frigjort for 100 år siden og i de mange lovord, der siden da er talt om danske landboforhold. Da pressen og en mængde 'bekendte folketalere' har skildret disse forhold som de bedste under solen, er det forståeligt, at navnlig gårdmandsklassen kan finde alt i sin bedste orden. Men ikke desto mindre turde en nøjere undersøgelse vise, at der lige så vel nu er en klasse lidende landarbejdere, som der var en lidende landbostand i forrige århundrede.

At man har glemt husmændene, ligger bl.a. i den kendsgerning, at medens man har sikret gårdene mod at blive lejet ud med kort opsigelsesfrist, har man ganske forsømt at beskytte husene i så henseende. De kan den dag i dag lejes ud på et halvt års opsigelse, uden at lejeren ved fraflytningen kan få erstatning for de forbedringer, han har udført på ejendommen. Vi holder hundredårsfest for landboreformerne, men vi er ikke kommet så vidt, at vi kan give husmændene samme ret som gårdmændene. I 8

år har vi drøftet et herhen hørende lovforslag, men det er endnu ikke blevet til andet end drøftelse.

Hoveriet er ganske vist blevet afskaffet eller gjort betydningsløst for gårdmanden, men husmanden må fremdeles arbejde de bedste høstdage hos den hesteejer, der pløjer hans jord - skønt denne pløjning ikke just altid foregår, når jorden er bedst tjent med den. Om natten må husmanden gøre sit eget høstarbejde, hvis han vil have det gjort, og som vederlag for den bedste arbejdstid får han kun - lejlighedsarbejde.

Med den jordløse arbejder står det endnu en grad dårligere til. Han må gøre sit hoveri for det blotte husly til sig og sine. For bolig i de højst elendige 'slaverihuse' må han give sit bedste arbejde og så endda være udsat for at blive kastet på landevejen, hvis han tillader sig at have en selvstændig mening. Hvis man tror, at hans økonomiske stilling er meget bedre end trællens og bondens i sin tid var, så kan man spørge samfundsøkonomen, lægen og digteren - de tre, hvis livsgerning fører det med sig, at de bedre end andre kender deres medborgeres vilkår. Spørg dem fra de mest *konservative* til de mest *radikale* - om end de første vil forsøge at strø sukker på, vil de dog alle svare i den skønneste enighed, at i 1889 har vi en slægt af landarbejdere, hvis kår ikke er nævneværdig bedre, end bøndernes var for 100 eller 200 år siden.

En mand som professor Falbe-Hansen, der dog næppe kan mistænkes for nogen stor radikalisme, skrev således i

1869, at arbejdernes kår var ringere end for 200 år siden. For deres dagløn kunne de købe lige så mange eller flere fødemidler i det syttende århundrede end i det nittende. De kunne lettere skaffe sig *korn* og *kød*, de vigtigste næringsmidler, og de levede i det hele bedre dengang end i vore dage. Det er naturligvis ikke meningen, at arbejdslønnen nu står på det samme standpunkt som for 200 år siden. Meningen er bare den, at lønnen ikke er steget i forhold til fødemidlernes pris; det er jo imidlertid også blot derpå, der kommer an.

Men lad tallene tale. Professor Falbe-Hansen har regnet ud, at en landarbejderfamilie - mand, hustru og 2 børn - behøver mindst 500 kr. årlig til det aller tarveligste nødvendige underhold. Tallet er åbenbart for lille, navnlig i forhold til nødvendigt underhold for en arbejderfamilie i København. Til denne forlanger økonomerne nemlig 1370 kr. årlig. Det er ganske vist også noget dyrere at leve i byen end på landet. Navnlig er husleje, brændsel og mælk ikke så lidt højere i pris. Så stor er forskellen dog ikke, så det er omtrent tre gange så dyrt at leve i byen som på landet. De fire mennesker, der på landet skal leve udelukkende af de 500 kr., kommer sikkert til at leve mere end tarveligt.

Men skønt de 500 kr. er for lidt, kommer professoren dog til den slutning, at det kun er i et eneste af landets 18 amter, nemlig Københavns Amt, at landarbejderen med stadigt arbejde i 330 af årets dage og ved jævnlige at have

strengt akkordarbejde kan drive fortjenesten op til dette tarvelige underhold for sin familie. Kun i *et* amt ved det allerstrengeste og fuldstændig stadige arbejde, og når familien ikke har mere end to børn, kan det tilfælde indtræde, at landarbejdere tjener til en nogenlunde fuldstændig ernæring. I gennemsnit mangler de efter hr. Falbe-Hansen mindst 140 kr. årlig for at kunne skaffe hustru og to børn det tarveligste underhold.

Efter de nyeste undersøgelser, der er foretaget af hr. forretningsfører P. Knudsen (*Sygeforsikring og aldersforsørgelse*. 1888) er landarbejdernes gennemsnitlige indtægter lidt højere:

Med kosten daglig hos arbejdsgiveren - hos bønderne kr. 224 / på herregårdene kr 234

Tildels med kosten - hos bønderne kr. 282 / på herregårdene ca. kr 300

På egen kost - hos bønderne kr. 371 / på herregårdene kr. 400

Der findes 133.000 landarbejdere, hvoraf 125.000 er familieforsørgere, hvis gennemsnitlige årsindtægt er 371 kr. Men det langt overvejende flertal har sikkert langt mindre. Man har inddelt arbejderne i følgende klasser efter den økonomiske stilling (jf. læge Th. Sørensen: *Markarbejderes vilkår i jydsk hedeamter*. 1881) og levemådens godhed:

- 1) Jordbrugende markarbejdere, især når de holder mere end 1 ko, har lignende vilkår som de faste købstaddaglejere.
- 2) Jordløse markarbejdere, hvor manden har lignende kår som de løse købstaddaglejere, der lever af tilfældigt arbejde, og som ofte er arbejdsløse.
- 3) Jordløse markarbejdere, hvor manden får kosten hos arbejdsherren.

Man har regnet ud, at der i byerne findes 38.000 familier, som mangler mindst 400 kr. årlig for at kunne få tilstrækkelig kødnæring. Det er tilvisse en tung kendsgerning. Men kårerne er dog ikke så tunge for dem som for den langt overvejende del af landarbejderne, der får kosten hos arbejdsherren. De er dårligst stillede af alle arbejdere. En altfor uforholdsmæssig stor del af indtægten går her med til mandens kost. Denne udgør i gennemsnit 44 pct. af familiens hele udgift til føde, hos nogle endog 58 pct. Ved store familier kan mandens kost løbe op til 165 kr., medens der til føde for hvert af familiens øvrige medlemmer kun bliver 23 a 40 kr. Man tænker sig fx at en af disse familier med de 224 kr. i indtægt har 4 børn, hvad mange af dem har, og at hustruen og børnene blot skal have kosten ud af hele indtægten. Selv om vi delte denne således, at de fik hver ligemeget til føden, får det yngste barn dog ikke mere end ca. 45 kr. til sin part. Det er ikke en gang så meget, som det kan drikke mælk for i det første år af sit liv. At det eller de andre medlemmer af familien i

en mere fremrykket alder skulle kunne få tilstrækkelig næring, kan der slet ikke være tale om. Og dog må vi huske, at familien ikke bare skal have føden ud af de 224 kr. Den skal også bruge af dem til husleje, brændsel og klæder for både mand, hustru og børn - for ikke at tale om adspredelser og oplysning, der dog også hører med til de fordringer, man i vor tid med rette kan stille til livet.

At der i sådanne hjem bliver nød, grænseløs nød, det må kunne skønnes af enhver, der vil tænke over disse forhold, og at her er en fejl, som snarest muligt bør heles uden smålig prutten om, hvorvidt forholdene er nøjagtig sådan i vort eget sogn eller ikke, det skulle også synes at være indlysende.

Der findes endda familier, som er stillet endnu ringere end dem, vi hidtil har omtalt. Det er de ikke ganske få familier, der har en kvinde til forsørger. Vi har desværre ingen nøjagtige statistiske opgørelser over de landarbejdende kvinders løn. Så dybt nedlader statsvidenskaben sig ikke her til lands. Men det er i hvert fald en regel i flere egne af landet, at kvinderne får halv løn imod manden og allerhøjst får de to tredjedele af hans løn. For det samme strenge arbejde bydes manden i høstens tid 2 kr. og kvinden 1 kr. eller i de senere år manden 1 kr. 50 øre og kvinden 75 øre, ja vel oftest endnu mindre efter dette forhold.

Man har velvilligt givet et stort tal af fattige landbokvinder samme pligter som mændene. De har en svag

mand, de skal forsørge, de har gamle forældre, som de gerne vil hjælpe, eller de sidder ene med en flok børn. Fødens pris er den samme for dem som for manden, klædernes ligeså, læge og apoteker er heller ikke billigere, men arbejdslønnen den er mindre, uvægerligt mindre. Man kan vel dristigt gå ud fra, at kvinderne lige så inderligt som mændene ønsker at hjælpe deres kære, men samfundet har på forhånd afskåret dem fra at kunne opfylde deres forpligtelser. Om det under de nuværende samfundsforhold lader sig gennemføre at give kvinderne lige løn med mændene, er et spørgsmål for sig. Men den største uret øver samfundet dog nok mod de landarbejdende kvinder. Og et samfund, der i den grad øver uret, det er meget langt fra sin fuldkommenhed.

Ja, siger man, men landarbejderne lever jo dog. De går omkring imellem os som levende vidnesbyrd om, at en familie kan leve for 224 kr. eller endnu mindre om året. Mange af dem lever endog bedre end vore rige bedstefædre levede. De har dog nu en overfrakke, det var noget som de gamle ikke kendte i al deres herlighed.

Ja vist lever de, men de lever derefter. Af *æggehvide-stofferne*, som er de vigtigste for ernæringen, mangler nogle halvdelen, nogle mangler endog mere og andre mindre, men mangler gør de alle. Selv af *fedtstofferne*, som er så nødvendige i vort klima, og som folk i disse lande efter gammel vane først og fremmest gør udvej for - selv af dem mangler mange arbejdere 1/5 for det nødven

dige underhold. Ja, endog på brødet mangler de ofte 2/5 af det nødvendige. Forbruget af mælk, smør, ost og flæsk er meget ubetydeligt hos de jordløse familier, siger lægen Th. Sørensen; på kaffe og sukker, ja selv på cikorie spares der. Æg og fløde er aldeles forsvundet, ja end ikke øl kan der blive tale om. I stedet for disse kraftigere fødemidler, som ellers bruges på landet, må arbejderne tage til takke med *brød, amerikansk fedt, vandgrød og kartofler*.

Når mennesket alligevel holder livet til trods for den utilstrækkelige føde og de mange savn også på andre områder, så ligger det i den friske landluft og deres stærke natur. Stærke naturer kan også overleve svære sygdomme, under hvilke de svagere bukker under, - det er som bekendt ikke alle mennesker, der dør i pestens tid. Men man kan ellers ofte høre jeremiader over, at menneskeslægten går tilbage, at vi nu er mere svagelige end vore fædre var. Lad de godtfolk begynde med at give vore fattige, særlig børnene, tilstrækkelig næring, så vil de i hvert fald efter lægernes, de sagkyndiges udsagn kunne spare en del af deres klager.

Dr. med. Cold, som i en lang årrække har været ene-læge i Frederiksværk, hævder (*Hygiejniske meddelelser*, 3. række, 3. bind. 1887), at "landbrugets fremgang, den stigende betaling for landmandens produkter, som den sidste menneskealder med undtagelse af det sidste par år har bragt, har været lig med en nedgang i ernæringsvilkårene for småfolk . . .

Lønnen for de gifte arbejdsfolk på landet er nemlig ikke steget i noget som helst forhold til landprodukternes stigen, og samtidig er evnen til atter at erhverve disse aftaget."

"Cikoriekaffe, salt sild, kartofler, rugbrød og amerikansk fedt, det er kosten, der, når der er højvande, krydres med byggryn, centrifugemælk og lidt amerikansk sideflæsk." "Som følge af denne mangelfulde ernæring er sygeligheden mellem landarbejderne i tiltage med hensyn til sygdomme som blegsot, blodfattigdom, tuberkulose, kirtelsygdom, mavekatar o.l. . . . samt nervøse og hysteriske sygdomme, vel også sindslidelser." - I tilslutning hertil har distriktslægen på Samsø i Berlingske Tidende for 23. januar 1889 skrevet, at dr. Colds ord "kan de fleste læger tiltræde, idet vi har gjort de samme erfaringer, om vi end ikke har kunnet formulere vore almindelige indtryk i en så bestemt form; de indeholder en alvorlig påmindelse til samtiden og fortjener den største påagtelse; thi når den nuværende generation (slægt) er sådan, hvorledes vil så den næste blive, der næppe en gang vil fødes eller opfostres under tilnærmelsesvis så gode kår."

Denne udtalelse fremkommer fra en af statens læger i landets mest konservative blad. Den kan vanskeligt skrives på radikalismens regning. Man kommer til at tage disse udtalelser for den nøgne sandhed af tidens mest sagkyndige mænd. Det indses da let, at om arbejderne end lever, så er der et *men* ved deres levemåde. - de lever, men

sultens nagende orm gnaver stadig på deres livstråd, og kuldens barskhed bidrager sit til at skære denne over. Langsomt men sikkert vandrer landarbejderens før så kraftige slægt mod graven. Det ene slægtled bliver ringere end det andet som følge af samfundsforholdenes udvikling.

Historien om *frakken* er en gammel historie. Allerede for et par menneskealdre siden måtte de engelske arbejdere høre, at de var bedre stillede end selv kongerne var i gamle dage, for de havde dog gerne - *hoser*, et klædningsstykke, som 'kongelig majestæt' ikke var i besiddelse af i en fjern fortid. Men sagen er jo den, at de gamle konger havde andre klædningsstykker i stedet for hoserne - de svøbte et stykke tøj om benene - og de vidste ikke, at der kunne tilvejebringes noget i retning af hoser - følgelig savnede de dem heller ikke; thi den græder jo ej for guld, som aldrig guld ejede eller aldrig guld så.

Ganske på samme vis går det med overfrakken. Vore bedsteforældre behøvede den ikke, for deres andre klæder var syet således, at de dækkede hele kroppen, og klæderne var desuden tilvirkede af det stærke og varme vadmel. Og da man i hin tid på landet ikke vidste noget om overfrakker, savnede man dem heller ikke.

Nu derimod må arbejderen klæde sig i tynde fabriksstoffer, og mændenes frakker er syet så tåbeligt, efter tidens mode, at de kun dækker bagsiden af legemet, ikke forsiden. Under de forhold bliver det nødvendigt for

arbejderen at have en overfrakke, ellers fryser han mere end hans fædre. Og da hans samtidige medborgere er i besiddelse af dette klædningsstykke, har han tillige et *savn* mere.

Eller tag et andet eksempel. De hurtige befodringsmidler og tidens hele jernbanefart fører det med sig, at arbejdere som andre mennesker i deres unge år rejser til andre egne af landet og bosætter sig der. Senere hen i livet opkommer hos dem et ganske naturligt ønske om at besøge de fjerne slægtninge. Befodringsmidlerne er der, og de ser, hvorledes deres omgivelser jævnlige foretager rejser i mindre nødvendige øjemed, men de - *arbejdsbierne*, der frembringer samfundets værdier - er på grund af deres knappe kår afskåret fra forbindelsen med deres slægt.

I tidligere tider, da rejser næsten var en umulighed, og derfor foretoges yderst sjældent, og da landboerne gerne blev i deres egen by eller højst giftede sig ind i et nabo-sogn, da havde de også her et *savn* mindre, end landarbejderne har nu.

På den vis kan nævnes en hel række af *savn*, som er ejendommelige for vor tids arbejdere. Særlig kunne her, om tid og plads var til det, blive et langt kapitel om de krav til *oplysning* og adspredelse, som tiden stiller, men som landarbejderen er udelukket fra. Og det er vel først og fremmest på de berettigede *savn*, man skal kende menneskets stilling. Mennesket er ganske vist et bøjeligt væsen, der til en vis grad kan indordne sig under forholdene. Men

også *kun* til en vis grad. Når det ikke bare skal lide legemlig og åndelig nød, men tillige være vidne til, hvorledes ikke alene den nødvendige føde, men også en forfinet tids nydelsesmidler ligger tilrette for naboerne ved siden af - når det skal *føle savnene* i al deres frygtelighed - så vil det enten rejse sig i trods eller synke sammen under vægten, - gå til arbejde på trælle- eller slavevis og sænke fordringerne til et værdigt menneskeliv så lavt, at samfundet kommer til at tabe ved det i længden.

Af den baggrund, på hvilken landarbejderen må ses, har digteren Henrik Pontoppidan givet et kort og klart billede (*Fra hytterne*. 1887). Det passer måske ikke fuldt ud i alle egne af landet, i særdeleshed vel ikke i Vestjylland. Men for flere af landets østlige egne er det et træffende billede af tilstanden. Og det kommer jo ikke an på, om det just passer i vort eget sogn eller i vor egen gård - hvis der bare er én plet af vort land, hvor en klasse mennesker lider nød, så er der et samfundsspørgsmål, som vi alle må være med til at løse, ligesom eller i en endnu højere grad end vi alle må være med til at bygge jernbaner, når en landsdel særlig trænger til dem.

Digteren fortæller om en vandringsmand, der gik hen over de gamle hovmarker. I tankerne så han, hvorledes *nådigherren* i svundne tider førte egnens piger op til borgen, og hvorledes han jog hen ad vejen med sine svende, mens bønderne skjulte sig i agrene og mellem hegnene af frygt. Men han så også den anden side af

medaljen. Det var en julenat. En sværtet skare drog med blus og brande op til borgen, brød porten op, greb nådig-herren, parterede ham og kastede ham i stumper ned i voldgraven, mens drukne karle voldtog hans frue. Ved at sammenligne disse tider med vor tid udbryder han: Frihedens, fremskridtets, humanitetens århundrede!

Idet vandringsmanden går videre, støder han på et lille hus, som nærmest lignede en forglemt og forladt levning fra hin fjerne tid. Inde i en lav og uhyggelig stue ser han i en seng under et slunkent dynevår en menneskelig skikkelse, som han ved første øjekast antog for et lig. Men deri tog han fejl, for, som nabokonen sagde, det er bare en gammel kvinde, som er 84 og som har ligget i sengen i 8 år, det er sagen. Nu har hun det værst med kulde, for sognerådet nænner ikke at lægge i kakkelovnen, og dynevåret er som sagt slunkent, - hun må ligge i sengen med en stok for at holde rotterne i tilbørlig afstand. Men sognerådet ville have hende ført op på 'kassen', arbejdsanstalten, for så tænkte de, at hun muligvis kunne krepere på vejen. Da vandringsmanden kom ud og kastede et blik ud over markerne - det var i skumringen - så han nogle duvnakkede mænd med en madkasse over skulderen; de smuttede ind i nogle små, lave bjælkehuse, hvor der ventede dem noget kartoffelmad til aften.

Idet han fortsatte sin gang, gentog han: *Frihedens, fremskridtets, humanitetens århundrede!*

Den konservative økonom, den gamle læge og den radikale forfatter kommer alle til det samme resultat. Som her for 100 år siden gik nogle bønder, der måtte skjule sig i agrene af frygt for nådigherren, sådan har vi i vor tid en skare arbejdere, der kun kan tjene til en højst tarvelig sulteføde i den bedste alder, og som ofte på deres gamle dage bliver behandlet ligefrem umenneskeligt.

Samfundets grundskade

Når der således trods alle humane bestræbelser alligevel vedbliver at være en klasse, der lider nød, må der vel ved samfundsordningen være en eller anden fejl, som bevirker, at man stadig vender tilbage til slaveriet. Nogle har ment, at fejlen bare lå i en mangel på sparsommelighed hos arbejderne eller i deres drikkældighed og nydelsessyge. Men dette kan umuligt være hovedgrunden, for når deres løn ikke ved modtagelsen er tilstrækkelig for et ordentligt underhold, kan den selvfølgelig heller ikke blive det, om de end aldrig sparer nok så meget. Skaden bliver da at søge dybere nede, antagelig i selve grundvolden for det bestående samfund.

Vort samfund hviler jo nu på den såkaldte personlige ejendomsret, hvorefter enkelte personer kan tilegne sig

uhyre jordstrækninger og en mængde redskaber - altså de midler, hvoraf vi alle skulle leve - medens der findes tusinder af mennesker der ikke ejer så meget som en kvadratalen jord, og som altså ikke i bogstavelig forstand har noget fædreland. Men denne løjerlige form for ejendomsret hører ingenlunde til samfundets første grundpiller - den er kun 100 år gammel her i landet. Oprindeligt har man overalt haft *fælleseje*. Større eller mindre samfund, kommuner eller grupper af familier har ejet en strækning i fællesskab, været fælles om indtægter og fælles om udgifter. Der er altså ingen besiddelsesløse. Det er sådan, de den dag i dag har det i større strækninger af Rusland, navnlig i Storrusland samt tildels Hvide- og Lillerusland. Denne form for ejendom vinder endog større og større indgang derovre. Men i de vesteuropæiske lande er man for længst gået over til den personlige ejendomsret. Og der er det ganske ejendommeligt, at de lande, der tidlig har fået den personlige ejendomsret, de har nu den største ulighed, medens den største lighed findes dér, hvor man sent gav afkald på fællesskabet. I England, hvor man allerede langt tilbage i tiden fik den personlige ejendomsret til jord, der er jorden for øjeblikket samlet på ganske få hænder. Der skal kun findes 20.000 jordejere i hele England. Man siger, at det halve Skotland ejes af 10 eller 12 personer. Det halve Irland af et lignende tal, og det halve England af halvandet hundrede mennesker. Det har gået nedad med rivende fart, ti 1786 var der i hele England

250.000 ejendomsbesiddere, men 1875 var det allerede nede på de 30.000 (jf. Emile de Laweleye: *Om ejendomsret*. 1876).

Her i Danmark spiller den personlige ejendomsret nøjagtig samme rolle. For 100 år siden havde en lidet talrig samfundsklasse (godsejerne), tilvendt sig al jorden. De ejede den egentlig ikke, mange havde den blot som *len* (lån), erhvervet ved kongelig gunst eller som løn for virkelige eller formentlige tjenester. De havde tilvendt sig en temmelig enevældig skalten og valten med jorden, men i virkeligheden var den statens ejendom, så fælleseje fandtes på en måde, om end det var aldeles betydningsløst, lige til for 100 år siden. Så begyndte man med den personlige ejendomsret efter den tankegang, at den, der dyrker jorden også skal eje den. Men kan man nu 100 år efter sige, at den danske landmand ejer den jord, han dyrker. Nej og atter nej! Ganske enkelte dyrkere ejer den, men de allerfleste har gæld for $\frac{1}{3}$ eller $\frac{2}{3}$, halvparten eller det hele af værdien. Når de køber en gård, får de lov til at betale adskillige hundreder af kroner for, hvad de kalder 'redelighed' på den, og så siger de, at den er deres. Men det er blot en indbildning. I virkeligheden må de slide og slæbe af al magt for at skaffe renter til kapitalisten, som sidder nede i Berlin eller i andre store byer med danske kreditforeningspapirer og lever af den danske landmands sved. Og dag for dag bliver der flere og flere af disse landmænd, som må sende frugterne af deres arbejde der ned. At dette en

gang må ende med et forfærdeligt vrængbillede af ejendomsretten, synes ikke vanskeligt at forudsige.

Man kan regne sig til det.

Prioritetsgælden i danske landejendomme steg nemlig fra 1871-75 med 37 millioner kr. årlig, 1876-80 med 45 mill. og 1881-85 med 43½ mill. årlig. Den samlede prioritetsgæld i landejendomme er nu 1700.000.000 kr., hvoraf landmændene må svare mindst 68 mill. kr. årlig i renter. I virkeligheden må de svare mere, da de ofte giver højere rente end 4 pct. Men selv de 68 mill. er en skrækkelig stor sum, - det er 15 mill. mere end alle vores statsindtægter. Og hvis gælden skal blive ved at stige med 43 a 45 mill. kr. årlig, kan man let regne sig til den dag, da den personlige ejendomsret er aldeles betydningsløs, et tomt navn, som man muligvis endnu en tid kan blænde godtroende sjæle med, men som i virkeligheden er en kalket grav, der dækker over samfundets råddenskab.

Når man ser på alle de store maskiner, der er opfundet i det sidste århundrede, skulle man tro, at arbejdernes kår måtte være blevet mærkbart bedre. Ved hjælp af maskinkraften kan arbejdet dog gøres langt hurtigere end med de bare næver. Deraf skulle man kunne slutte et af to: Enten må arbejderen få en kortere arbejdstid, da han hurtigere kan frembringe det nødvendige, eller også må han få en højere dagløn, da han kan frembringe mere i den samme arbejdstid. Dette indså man allerede for et par årtusinder

siden, da vandmøllen første gang blev opfundet. En græsk digter sang da i høje toner til slavernes pris:

"I slaver, som drejer møllens hjul, spar eders hænder arbejde og sov i fred. Lad det skraldende hanegal lyde forgæves, det forkynder dagens komme, men I kan sove, Demeter har befalet det, og de unge kvinders arbejde udføres af najader (flodnymfer). Smidige og lette drejer de møllens hjul. De griber om egerne og bevæger den tunge møllesten. Lev nu uden arbejde vore fædres lykkelige liv. Nyd de velgerninger, hvormed guderne overøser os" (efter Ernst Brandes: *Samfundsspørgsmål*. 1885).

Siden vandmøllens første fremtræden er der løbet meget vand til stranden. Der er gjort mange opfindelser, hvis betydning er langt mere vidtrækkende. Til eksempel har dampmaskinen, vævemaskinen og spindemaskinen frembragt hver en ret betydelig revolution i arbejdsmåden. Men endnu er digterens spådom ikke gået i opfyldelse. Den dag i dag må arbejderen - tidens slave - op ved hane-gal. Arbejdstiden er ikke blevet kortere og lønnen ikke højere.

Jævnside med maskinkraften er i det sidste århundrede opfundet en helt ny arbejdsmåde, den såkaldte *arbejdets deling*, hvorved fx en smed kan stå i al sin tid og lave en ganske enkelt lille genstand. På den vis kan han naturligvis opnå større færdighed og frembringe mere, end når han skal lave alt muligt til sit fag henhørende. Men hvis man

deraf drager den slutning, at han så også har lettere ved at tjene føden til sig og sine, så gør man regning uden vært.

Maskinerne kommer fx til landarbejderne i form af meje- og slå-, tærsk-, kaste- og rens-maskiner. Og arbejdets deling i forening med maskinerne viser sig i bagerier, bryggerier, spinderier, mejerier, slagterier osv. At arbejdet gøres hurtigere med de nye redskaber og ved arbejdets deling, derom er sikkert ingen tvivl. Men arbejderne får ingen fordel heraf. I første omgang får de snarere tab, idet deres arbejde tildels bliver overflødigt eller rettere menes overflødiggjort. Af den grund at føre krig mod selve maskinerne ville naturligvis være en uhyre dumhed. Men det vil ikke være af vejen at overveje, om det også kan være en heldig samfundsordning, der lader naturens goder og frugterne af det menneskelige fremskridt ligge til overflod i skødet på en lille flok pengemænd, der intet frembringer i samfundet, - medens de mange tusinder, der egentlig frembringer det, hvoraf vi alle skal leve, lukkes ude fra brugen af jorden og de redskaber, hvormed de skulle erhverve sig føden.

For det er jo netop sagen. Der er en lille flok kapitalister, som har råd til at sætte penge i maskinerne og jorden, i de store værksteder og de tilsvarende lagre, - de tager fordelene af tidens fremskridt. Og til arbejderen bliver der nøjagtigt så meget tilbage, så han lige napt og knapt kan få det allernødvendigste underhold til en familie. Der bliver, hvad han kan tilkomme efter den *jernhårde lønningslov* -